
Језик данас

НОВА СЕРИЈА

ГЛАСИЛО МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА КУЛТУРУ УСМЕНЕ И ПИСАНЕ РЕЧИ

Драгољуб Пејировић

ДВЕ ЛЕКСИЧКЕ БЕЛЕШКЕ

1. Протестант

Ова је реч занимљива, пре свега, по томе што се у српском једнотомнику уз њу бележе два значења (1. ‘припадник протестантизма’; 2. ‘онај који протестује, изражава протест’), од којих се оно прво мора сматрати регуларним, а оно друго дошло с демократским променама као назнака могућности да се против нечега може и протестовати, за разлику од оних времена када су се такви скупови одржавали као „знак подршке дубоко промишљеним одлукама мудрога руководства”.

Будући да су сви религијски системи лексички једнозначни (ако нису – нису ни системи), тј. да се ни уз један од њих не може појавити „друго значење” (уп. *хришћанство*, *кајџолицизам*, *кајџоличанство*, *јравославље*, *ислам*, *будизам*),¹ логично је да се двозначност мора уклонити и у случају када се ради о протестантима. За значење ‘учесник протеста’, наиме, мора се „пронаћи”, тј. „извести”, *друга реч* будући да ње нема у актуелном корпусу српског језика (да је има, вероватно би већ била пронађена). Мислим да би таква реч могла бити *јројесѣиник*, а изводила би се од придева *јројесѣини* (*јројесѣини* скуп, *јројесѣина* шетња, *јројесѣино* окупљање). По томе образцу изведене су и именице *бесавесник*, *бесвесник*, *бесловесник*, *весник*, *корисник*, *намесник*, *учесник*, а једина разлика међу њима тицала би се упрошћавања консонантске [стн] групе у домаћим речима и њенога чувања у

¹ Од тога не може бити изузетак ни „реформација” (уп. „реформатска црква”), што се у српском речнику представља као „верски и социјално-политички покрет у XVI веку” коме је био циљ „преуређење католичке цркве, ограничење папске власти и враћање првобитној хришћанској науци”.

речничком чланку под квалификатором изр., забележен је облик који структурно и значењски одговара енглеском облику: *йечени ѓолубови у усїа не лейїе*, као и форма: *йечени ѓолубови из неба не йадају*, у истом значењу „без рада нема успеха, нема награде”.

Фразеолошка јединица из Ћопићевог примера с почетка овог чланка (*йасїи, йадаїи с неба*) у употреби је у више функционалних стилова, како у књижевном и публицистичком, тако и у разговорном стилу.

Марїа Бјелешћ

СРДОБОЉА

Сакупљајући материјал за овај прилог, дошли смо на идеју да проверимо колико је реч *срдобоља* позната савременим говорницима српског језика. Спровели смо анкету на случајном узорку од десетак испитаника, узраста од 23 до 80 година, махом високообразованих, од којих је само један, и то онај најстарији, знао шта је то срдобоља. Остале одговоре сврстали смо у неколико група: **а)** „Не знам, звучи ми као болест, али никад чула.” (24), „Бол у грлу.” (24), „Астма.” (65), „Нека алергија.” (65); **б)** „Кад се неко *срди*, као љути, намћор је.” (24), „*Срдиїи се* вероватно значи као љутити се, на то ме подсећа, или можда бити уображен па као пун себе.” (24), „Срѓба.” (61), „*Срдо-* као срѓба (љутња), а *-боља* као бол односно нешто лоше што је последица срѓбе, као несрећно човеково стање које једино може произићи из таквог, пре свега душевног и психичког стања.” (28); **в)** „Не знам, али рецимо да је то кад увредиш некога.” (23), „Кад повредиш некога.” (29); **г)** „Осећај доброте, милости.” (26). Наведени одговори показују да испитаници реч *срдобоља* осећају као сложеницу чији их први део најчешће асоцира на *срдиїи се, срѓба*, а други на *бол, болесїи*. Али ни остале асоцијације нису лишене језичке утемељености, о чему ће бити речи доцније.

А шта нам о овој именици кажу речници? Вук у одредници *срдѓбоља* f. ‘die rothe Ruhr, dysenteria’ само упућује на њене домаће и позајмљене синониме: *слабѓ* и *срћанѓ*, и турцизам *сарѓѓа*. Детаљније објашњење налазимо у Матицином речнику књижевног језика: ‘тешка заразна болест у цревима, изазвана различитим узрочницима, која се испољава у крвавом проливу, дизентерија’, поткрепљено примером из дела Јанка Веселиновића: „Страшна болест срдобоља косила је као оштра коса остарину и омладину” (РМС). Матицин једнотомник је концизан: *срдѓбоља* ‘дизентерија’ (РСЈ). Из Речника

ЈАЗУ, поред дефиниције значења: ‘болест црева, која се лат. зове dysenteria; уп. *џрижа*, *срчана*, *срчаница*’, сазнајемо и то да је реч стара, да је Даничић помиње у свом *Рјечнику из књижевних сѣјарина српских* као *срѣдобола* ‘morbus’ (при чему је пример узет из једне Шафарикове студије посвећене историји српског језика, уз напомену да се та реч налази код Доментијана, а да у Шишатовачком апостолу значи ‘рођаци’), да је у основном значењу потврђена тек од XVII века, а упућује се и на рус. *сердоболіе* ‘сажаљење, саучешће’ (РЈА).

Позабавићемо се, за почетак, основним значењем разматране речи. У творбеном погледу именица *срдѣбола* савршено се уклапа у називе болести као што су: *бледѣбола*, *враѣѣбола*, *џлавѣбола*, *џрлѣбола*, *џрудѣбола*, *џуѣѣбола*, *зубѣбола*, *кождѣбола*, *косѣѣбола*, *крсѣѣбола*, *кукѣбола*, *ноѣѣбола*, *нокѣѣбола*, *окѣбола*, *ѣрсѣбола*, *рукѣбола*, *сисѣбола*, *срѣѣбола*, *увѣбола* / *ухѣбола*, *умѣбола*, *усѣѣбола* (ОРСЈ). Али док је из наведених назива на први поглед јасно о каквој се болести ради, назив *срдѣбола* је за савременог говорника семантички непрозиран.

Учесници анкете који су реч повезали са *срдѣѣ се*, *срѣба* (а томе треба додати и *срдѣа*, *срдѣѣ*, *срдѣѣосѣѣ*, *усрдан*, *свесрдан*) вероватно нису били свесни чињенице да су побројани облици истог порекла као и именица *срѣе* (али и придеви *срѣачан* и *срчан*), те да се сви заједно своде на прасловенску основу **sъrd-*, која представља нижи превојни степен од основе **serd-* (> *srěd-*), од које су пак образоване именице *среда*, *средина*, *средишѣѣѣ*, придеви *средѣѣѣ*, *ѣосредан*, прилози *сред*, *ѣосред*, *насред*. Етимологија нам, дакле, казује да је основно значење именице *срѣе* (< псл. **sъrdьce*) било: ‘средишњи, централни телесни орган’ (Скок 3: 316–317 s. v. *sъrce*).

У језичкој свести, међутим, изгубила се непосредна веза ове именице са кореном *срд-* након испадања слабог полугласа иза *ѣ*, до којег је регуларно дошло у свим падежима осим генитива множине, који правилно гласи *срѣаѣа* (као *сунѣе*, *сунаѣа*). Код именице *срѣе* дошло је и до упрошћења *ѣѣ* > *ѣ*, па и у генитиву данас преовлађује аналошки облик *срѣѣѣѣ*. У језичкој свести се ни придев *срѣачан* ‘искрен, отворен’ не везује непосредно за *срѣе*, за разлику од *срчан* ‘храбар, одважан’, иако оба потичу од истог прасловенског праоблика (**sъrdьцьнѣѣ*), али су имали различит фонетски развој и развили различита значења.

Па ипак, пита се наш савремени говорник, какве везе има срце са болешћу црева? Одговор на то питање пружају они речници који, поред савремених и књижевних значења, наводе и она застарела и дијалекатска. Тако сазнајемо да именица *срѣе*, осим ‘централног мишићастог органа који регулише крвоток у телу човека и који се налази на левој страни грудне дупље’ (РМС), може означавати и друге органе човечијег тела, нарочито оне који су смештени у трбушној шупљини, дакле у средишту тела: а) горње ушће у желудац, где

улази једнак; б) желудац – одатле изрази: *празниѣ срца* ‘празног срца (тј. желуца)’, *нашиѣ срце (срца)* ‘на гладан (тј. празан) желудац, пре јела’, *жали од срца* ‘тужи се на болове у стомаку’; в) дроб, трбух, утробу, материцу – одатле изрази: *породити се*, *слаб на срцу* ‘кога тера напоље’ (РЈА). Додатне потврде пружа Хиландарски медицински кодекс из XV–XVI века, где је именица *срдце* ‘срце, сог’ служила и за означавање желуца (Катић 1987: 124), као и Крушедолска Библија из XVI века, у којој именица *срьдце* на једном месту носи значење ‘трбушна дупља, утроба, стомак, трбух’ (Савић 2010: 97).

Слична је ситуација и у другим словенским језицима, а овде ћемо као илустрацију навести само бугарске примере: *сърце* ‘утроба, материца (код жена)’, ‘стомак, желудац (код животиња)’, *сърце* нар. ‘желудац, стомак’, изведенице: *сърчка* ‘дијареја, дизентерија’, *сърцебол* ‘болови у желуцу или стомаку’ (БЕР 7: 681).

Да је изнето тумачење именице *срдобоља* тачно потврђује нам и њен синоним, забележен у Ходошком зборнику из XV века, *болѣзнь срьдчѣна* ‘срдобоља, dysenteria, пролив (diarrhoea); може да се односи и на неко инфективно обољење дигестивног апарата (салмонелоза, дизентерија, акутна бактеријска тровања, вирусни ентеритис итд.)’ (Катић 1987: 30), чији траг налазимо у поимениченом придеву женског рода *срчанѣ* f. ‘срдобоља’ који наводи Вук, одатле *срчанѣница* ‘исто’, *срчанѣк* m. ‘трава од срдобоље’ (Скок l. c.), уп. и буг. *сърдечница* ‘дијареја’ (БЕР 7: 675).

На основу свега реченог можемо закључити да је реч *срдобоља* у значењу ‘дијареја’ народна, образована на домаћем терену, из домаћих творбених средстава. То нам доказују и њене потврде из народних песама које је Вук записао. У другој књизи среће се у две песме. Једна је косовска, где Иван Косанчић, пошто је уходио Турке, извештава Милоша Обилића о њиховој стварној снази, а овај га наговара да кнезу Лазару не каже истину, већ да слаже да, додуше, „има доста војске у Турака”, али „није војска од мејдана”, и завршава: „А и што је војске у Турака, // Војска им се јесте побољела // Од болести тешке *срдобоље*, // А добри се коњи побољели // Од болести коњске сакагије.”

За нашу причу још је занимљивија песма „Марко Краљевић и Алил-ага”, где на почетку Марко каже своме побратиму бегу Костадину да ће се, док пролази кроз Цариград, претварати да је болестан да га Турци не би узнемиравали: „Сад ја идем преко Цариграда, // Тева м’ која сукобити беда, // Те ме тева на мејдан зазвати; // Ја ћу с’ тешко болан учинити // Од зла бола – тешке *срдобоље*. // Пак се Марко болан учинио // Без болести, од мудрости тешке, // По добру се Шарцу положио, // На седло се *срцем* наслонио, // Тако иде преко Цариграда.” Јасно је да се Марко погнуо и наслонио на седло *трбухом*, што је још један доказ о некадашњој широј семантици именице *срце*.

Коначно долазимо до другог значења речи *срдобоља*. Један од испитаника наше анкете дефинисао ју је као ‘осећај доброте, милости’. Слично значење има и старосрпска именица *срѣдобольство* ‘misericordia’, тј. ‘жаљење, сажаљавање’, забележена код Доментијана и у Александриди, као и придев *срдѣбонѣ*, *-нѣ*, *-нѣ* који Вук објашњава следећим примером: „нпр. штета, тј. тако велика да *срце боли* за њом”, уп. буг. дијал. *сърдобѣл* ‘када некога боли срце за нешто’ (БЕР 7: 676). Одговарајућа семантика присутна је и у неким другим словенским језицима, уп. нпр. рус. књиж. заст. *сердоболие*, *сердобольность* ‘саосећање, сажаљење’, рус., укр. *сердобольный* ‘саосећајан’, буг. заст. и дијал. *сърдобѣл* ‘саосећање, милосрђе’, *сърдобѣлен* ‘саосећајан’. Према неким тумачењима, ове речи се сматрају сложеницама – самостално образдованим у појединачним језицима – од **sъrd-ъse* и **bolěti* ‘болети, боловати’ (ESJS 14: 870). Међутим, бугарске потврде су највероватније русизми (БЕР I. с.), а и за стерп. *срѣдобольство*, као и Вуков придев *срдѣбонѣ*, претпоставља се да су позајмљени из црквенословенског.

Разматрање порекла старосрпске речи *срѣдобола* у значењу ‘рођак, рођаци’ (в. горе RJA), коју поједини аутори доводе у везу са претходним изразима, претпостављајући да јој је изворно значење било: **‘онај који изазива саосећање’* (ESJS I. с.) – остаје за неку другу прилику.

Л и т е р а т у р а :

- БЕР: *Български етимологичен речник*. 1–. София: БАН, 1971–.
- СТЕФАНОВИЋ–КАРАЦИЋ, Вук. *Српски рјечник*. Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1935.
- КАТИЋ, Р. *Термиолошки речник српске средњовековне медицине*. Београд: САНУ, 1987.
- ОРСЈ: НИКОЛИЋ, М. *Обраћни речник српскога језика*. Београд: Матица српска – Институт за српски језик САНУ – Палчић, 2000.
- РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*. 1–6. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1976.
- РСЈ: *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.
- САВИЋ, В. Крушедолска Библија као извор старе лексике. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* LIII/1 (2010): 93–121.

- ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. 1–. Praha: Academia, 1989–.
- RJA: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. I–XXIII. Zagreb: JAZU, 1880–1976.
- СКОК, Р. *Етимолошки рјечник хрватскога или српскога језика*. I–IV. Zagreb: JAZU, 1971–1974.

